
Розділ III

Література рідного краю

*Вчіться, діти! Мудра книжка
Скаже вам чогось багато
З того, що колись другими
І посіяно, й пожато.*

Яків Щоголів

Літературне краєзнавство як джерело патріотичного виховання

*Андропова Л.Г., професор кафедри методики
навчання мов і літератури
Харківської академії неперервної освіти,
кандидат філологічних наук, доцент*

«Я не Мцирі, <...> та моя любов до землі своїх предків не знищена <...>. Я страшенно люблю її степ і гори, її небо, схід і захід сонця, пил її доріг. І буду любити до останнього подиху. І хотів би, щоб моє змучене тіло було поховане в рідній землі» [6, с.312], – так закінчується повість сучасного кримськотатарського письменника Таїра Халілова «До останнього подиху» – твір, у якому йдеться про любов до рідних людей, рідного дому, до рідної землі – «малої Батьківщини». Саме це зумовлює формування в особистості високої моралі, гуманізму, якостей громадянина своєї країни, істинного патріота, що «до останнього подиху» буде любити й захищати рідну землю і свій народ.

Невід’ємною частиною патріотичного виховання є літературне краєзнавство, яке розширює й поглиблює знання про рідний край, сприяє розкриттю особистісного потенціалу учнів/учениць:

по-перше, воно надає інформацію щодо митців, життєвий і творчий шлях яких пов’язаний з певним регіоном;

по-друге, у літературі рідного краю відтворюється національний колорит, відображаються вдачі, звичаї, побут мешканців регіону;

по-третє, вивчення літератури рідного краю сприяє розкриттю творчих здібностей школярів, є важливим імпульсом до науково-дослідницької діяльності, яка може реалізуватись у різноманітних видах: участі в конференціях, науково-практичних семінарах, конкурсі МАН, у написанні рефератів, статей, есе, анотацій, відгуків тощо.

У зв’язку з тим, що чинні програми із зарубіжної літератури не передбачають вивчення тем із літературознавства як спеціальної дисципліни (у рубриці «Україна і світ – УС – відображається загальна характеристика зв’язків творів зарубіжної літератури з українською культурою, а їхніх авторів – з Україною), доцільно розглядати окремі аспекти літератури певного регіону на

факультативних заняттях. Висвітлення цих аспектів може здійснюватись у кількох напрямках:

- життєвий і творчий шлях письменників, що безпосередньо мешкали й творили в цьому регіоні;
- діяльність теоретиків літератури, літературних критиків, засновників літературних угруповань, напрямів тощо;
- творчість митців, які відвідали цей регіон; творчі зв'язки.

Слобожанщина, як відомо, подарувала Україні багато славетних імен письменників, поетів, композиторів, які розкрили у своїх творах душу народу, його талант і духовну щедрість. Г. Сковорода, М. Гнєдич, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Н. Кохановська, Х. Алчевська, І. Муратов, Б. Чичибабін, І. Маслов – це далеко не повний перелік прізвищ митців Харківщини, які не тільки уславили рідний край, але й мали вплив на розвиток вітчизняного літературного процесу певної доби в цілому.

Яскравим прикладом відданості рідній землі, її культурі є родина Александрових, у якій панував культ поезії, музики, любові до рідного краю. Голова сім'ї – *Александров Степан Васильович* – священник, поет, музикант. Продовжуючи традиції І. Котляревського, він зіграв важливу роль у становленні української літературної мови; його син – Володимир Степанович – лікар, поет, перекладач, автор пісні, що увійшла до репертуару багатьох виконавців, відомої як вальс «Берізка»; донька Володимира Степановича Людмила дала життя поезії М. Петренка «Дивлюсь я на небо» – клала її на музику (пізніше композитор В. Заремба оранжував уже відому мелодію).

Поезія Александрових є цікавою передусім відображенням побуту і звичаїв рідного краю а найголовніше, світовідчуттям *людини* – мешканця Слобожанщини [2, с. 68].

Александров Степан Васильович [179 (?) – 1846] народився на Ізюмщині, у селі Цареборисові (тепер Оскіл). Дитинство його пройшло в селищі Барвінкове. Освіту здобував у Харківському колегіумі. У 1815 р. після закінчення навчання повернувся до рідного села, а потім переїхав до Бугаївки Ізюмського повіту, де пройшли 26 років його життя. Будучи священником, С. Александров збирав фольклорні твори, описував народні звичаї, обряди Слобожанщини, грав на скрипці, писав вірші. Його найвідоміший твір – поема «Вовкулака», написана в 1842 р., а надрукована вже після смерті автора – у 1848 р. в «Южнорусском сборнике» А.Метлинського.

За спогадами поета, у процесі роботи над поемою він спирався на творчість І.Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського та інших українських митців, які писали твори українською мовою, започаткували нову українську літературу. Разом з тим у творі відчутні традиції Г.С. Сковороди, М.Гоголя, античної, західноєвропейської літератури (Данте, Й.В. Гете та ін.) – як свідчення глибоких знань автора з означеної теми, його ерудиції, таланту митця.

Центростворюючу функцію у творі виконує поширене на Ізюмщині повір'я про перетворення людини на вовкулаку. Цей сюжет не є новим у світовій літературі(приклад: античні міфи, роман Апулея «Золотий осел»; ірландські саги про Кухуліна; давньонімецька легенда про Гренделя; ф'яба італійського драматурга К. Гоцци «Король-олень» та інші). Але головна відмінність поеми Александрова полягає в тому, що, по-перше, її герой, потрапивши в шкуру тварини, страждаючи від голоду, холоду, болю, гоніння людей і тварин, не прагне

помститися, а навпаки, звертається до Бога; по-друге, автор зміг з етнографічною точністю відтворити місцевий колорит, відобразити поведінку жителів Слобожанщини, їхній побут.

Важлива ознака твору – синтез рис різних жанрових форм: бурлескної поеми, повісті у віршах, драматичного твору, «шкільної драми», «хімерної прози», пригодницької повісті. Звідси спостерігаємо поєднання реального й фантастичного, комічного й трагічного (якщо весілля у творі зображується як комедія, де кожний персонаж виконує свою роль, то розповідь про життя Вовкулаки, на якого перетворився головний герой, забарвлена в драматичні, а іноді й у трагічні тони).

За зовнішньою простотою твору приховується глибокий смисл. Постійно підкреслюючи, що поема створена для українців – своїх земляків (невипадковою є назва вступу – «До земляків»), розповідаючи про події, які відбувалися на Харківщині, автор порушує важливі історичні, соціальні, морально-етичні, філософські проблеми: боротьба українців проти загарбників, людина і Бог, людина і природа, соціальна несправедливість, освіта, кохання і відданість, сім'я та шлюб, батьки і діти, доля жінки тощо. Тобто зміст поеми виходить далеко за межі суто національного твору. Саме в цьому полягає його ідейно-художня цінність.

У вступі «До земляків» уже постає питання, що хвилювало багатьох митців, – про призначення поезії та долю поета в суспільстві. Використовуючи «езопову мову», С. Александров порівнює життя поета, як і багатьох людей, з життям у замкнутому просторі. При цьому в його віршованих рядках відчутний песимізм, бо він не бачить виходу з цього простору.

До земляків

*Гей. Украинци, пани-братци!
Подайте ви мені совит:
Живу я у тисненський хатици,
Як з неї вилізти на світ?
Бо викна в ній маленьки дуже.
А двері замкнути навик;
Земляк ваш там сумує, туже,
Тим, що без доли чоловік [1, с. 3]**

*(*Примітка. Тут і далі зберігаються графіка та орфографія оригіналу.)*

З другого боку, митець, на думку поета, повинен відчувати голос народу і своїм співом (як пташка) дарувати йому радість:

*У клитци птичка як кочує
То хоч співа, а все скуча;
А голос рідних як зачує,
То з радістю їм одвича [1, с. 4].*

Розповідь про події у творі ведеться від першої особи – від імені Володьки, який виступає служкою на весіллі у свого сусіда. Це давало автору можливість показати «зсередини» особливості життя мешканців Слобожанщини, створити їхній «колективний портрет». Саме Володька був покараний відьмою за те, що образив її дочку, назвавши її теж відьмою і таким чином знеславивши на все село, і запропонував не запрошувати дівчину на весілля.

Володька – справжній син свого краю, типовий представник жителів Ізюмщини, в образі якого втілилися риси національного характеру. З гумором, веселощами він розповідає про себе та своїх односельців. Ця розповідь поступово перетворюється на узагальнений портрет трудівників села: щирість, любов до землі, працьовитість, доброзичливість, здатність співчувати тим, хто потрапив у біду, товарицькість, уміння веселитися та радіти життю, гумор – риси, що об'єднують героїв поеми. Гумором пронизані сцени, де вони п'ють, їдять, танцюють. Наприклад, використовуючи такі деталі, як звук, рух, жест, побутову лексику, автор зображає комічне виконання танцю:

*Пишов наш Савка вихилясом,
Против Титяни аж тремтить;
Вона вид нього окулясом,
Тільки підкивками бряжчить. –
То зийдуться, то розийдуться,
То стануть наче-б-то бичком;
То вп'ють за руки поберуться,
То пидуть гарненько кружком [1, с. 32-33].*

До найдрібніших подробиць описуються у творі страви, напої, що подавалися до столу під час весілля:

*Тут зараз стали подавати
На стил мальовани ложки,
Мерций из печи доставати
Пшенишни з салом галушки;*

*А потім локшину гарячу,
Присипану ще перчиком,
Велику ковбасу свинячу,
Начинену из часником.*

*Була лемишка, пугря, каша,
Индик, печене порося,
Вареники, молочна каша,
Й варене з морквою гуся.*

*А що квасоли, та гороху,
Борицу, капусти, пирогів,
Було всього, ще й не потроху,
Аби-б хто на здоров'я ив [1, с. 30-31].*

Таким чином, перед читачем постає зовнішня картина добробуту безтурботного життя. Але за допомогою алюзій, кількох штрихів автор створює інший художній образ – образ Слобожанщини як частини всієї України, історія якої пов'язана з трагічними подіями. Блукаючи в пошуках житла, Вовкулака наштотхнувся на могили. Колись це було місце, де жили люди, обробляли землю, яка після вторгнення ворогів перетворилася на кладовище. «Що це за могили?», – запитує себе Вовкулака. Відповідь на це запитання автор дає в ліричному відступі, де його авторський голос пронизаний болем і гнівом:

<...>люди там колись жили.

Як Україну воювали

Татари, ризали людей;

Вси Бугаївци там ховали

Жинок, худобу и дітей [1, с. 67].

Не приховуються у творі й вади дійсності, що оточує Володьку. Її характерні ознаки: соціальна несправедливість (провалля між бідністю та багатством), експлуатація людини людиною, лицемірство духовенства, порушення односельцями моральних законів. Не випадково герой твору дає собі обіцянку, що буде знати «бідних крайною нужду». Сам він «щиро пановислужив», «первий впаницини косарь». Представники духовенства, які повинні турбуватися про людські душі, хвилюються, перш за все, про своє збагачення. Так, у поемі з гумором зображується поведінка священника, розповідається, скільки він «злупив» за весільний обряд:

«З Попом-же ти уже ришився?

Богацько з тебе вин злипив?»

«Та я ще вчора розплатився,

Карбованця такизхопив» [1, с. 16].

Поет не ідеалізує характери мешканців села. З одного боку, він їм симпатизує, з другого – засуджує за аморальні вчинки. Поєднання комічного з драматичним – особливість викриття їхнього життя.

Автор не приховує, що в селі трапляються крадіжки (Федька Бобрусенко «вкрав з гришми скриньку»), що сварки в родинах – звичайна справа, чоловіки б'ють жінок: Володька, наприклад, замахується на свою дружину, намагаючись її вдарити. Порушуючи проблему батьків і дітей, митець розповідає про більш страшний гріх, що коїться в сім'ях: батьки б'ють дітей, а діти підіймають руку на батьків. Так, Олексенко «батька все та жинку б'є»; сусід Володьки б'є батогом свого сина Савку, заставши в його обіймах дівчину.

Але над усіма аморальними вчинками жителів села панує пияцтво:

Усе так разом и вродилось:

Горилки трохи не видро;

И пиво на столи явилось,

Що взяв у Шведа сам Петро. <...>

Идять, та п'ють, та гомонять;

А як поп'ються, то вже звисно,

Що треба з хати виганять,

Куму Левонтовну турнули,

Аж опенилась надвори;

А де-яки в синях поснули,

Прийшли додому назори [1, с. 15].

Сам головний герой часто не може добратися додому й ночує під стогом, бо любить «заглядати в чарку»:

А я горилки так наклався,

Що вже було під лавку лиг;

Та й сам не тямлю, як забрався

На тик до себе, аж пид стиг [1, с. 24].

З образом Володьки пов'язані важливі морально-етичні, філософські проблеми – пошуку істини, смислу буття, шляхів очищення людської душі. У питаннях, що ставить герой, відчутний вплив Г. Сковороди, літератури бароко: *«Хто-ж может увесь свит навчити?/Та не родилась голова!»*; *«И досе ще не розтолкую: /Який я на-свити удавсь?»*

Відповіді лежать на поверхні: через пізнання оточуючої дійсності, через пізнання самого в собі, через страждання, усвідомлення, що творив зло, через каяття, відмову егоїстичних інтересів, звернення до Господа – такий шлях до істини.

Вовкулака уві сні побував у пеклі, де зустрів знайомих односельців-грішників, побачив їхні муки: вони *«Живуть, як свини у соломи, /Их сам Нечистий бережет!..»*. Володька дає клятву, що відмовиться від свого минулого аморального життя, буде допомагати усім, хто бідує, а також буде дотримуватися усіх християнських заповідей. І тоді здійснюється чудо: Вовкулака перетворюється на людину.

Зображуючи фантастичну історію перетворення людини на тварину, автор використовує різноманітні художні засоби та прийоми. У творі зустрічаються символічні образи (пташка у клітці; «тісенька хатинка»; замкнуті двері, вінок нареченої, що проколюється голкою та ін.), образи, притаманні байкам. Наприклад, під час сватання замість традиційного висловлювання *«У вас товар – у нас покупець»*, свати говорять: *«У вас лисиця є, нам снилось <...>/А в нас охотник, – то-б годилось /Зараз ии пиймати тут»*.

Своєрідність поеми полягає і в переліку страв, як зазначалося вище, і в переліку імен митців і назв їхніх творів (згадування про Котляревського, Квітку-Основ'яненка, Гулака-Артемівського, Могилу, Корсуна), назв місцевостей на Харківщині, де відбувалися події (Бугаївка, Москалівка, Жихор та ін.).

Досягаючи комічного ефекту, автор використовує гіперболу (під час сватання на столі з'явилась горілка – *«трохи не відро»*; Володька випив *«чарок зсорок»*); забарвлює страхотливі епізоди в гумористичні тони.

Парадоксальність притаманна опису перетворення людини на тварину. Замість жахливої сцени у творі зображуються звичайні дії за допомогою побутової лексики, завдяки чому ця сцена виглядає досить комічно: відьма намазала живіт і спину Володьки чимось липким; *«шкуру <...> /Насилу сяк-такнатягла»*; *«Зробила лисину в п'ятак»*; *«Издаду все позашивала»*.

Мова твору насичена порівняннями (весельчак – *«Як відставний Семенгусар»*; *«Я – мов зрубана лоза»*; *«Живуть, як свини у соломи»*); приказками та прислів'ями (*«Попитка наче-б-то не шутка / Та й прозьба, кажуть, не беда»*; *«Як вовка все бояться, / Затим і не ходити в ліс?»*); побутовою, грубою лексикою (*«втерли перцю»*, *«у шкуру пхає»*, горілки *«наклався»*, куму *«турнули»*; відьма дає дочці *«прочухана»*; *«<...> дулю дай під нис»*).

Ідейно-художня своєрідність поеми, таким чином, свідчила про інтенсивний розвиток української мови й української поезії в першій половині XIX ст.

Великою любов'ю до України, рідного краю відрізнялася діяльність сина автора «Вовкулаки» – **Алексадрова Володимира Степановича** [1825-1894], який, за словами сучасників, мав громадянську мужність, присвятивши своє життя копіткій праці – справі просвітництва українського народу. У вірші «Україна» він так визначив своє призначення поета:

*Умру, тебе ж я не забуду,
Кохана, рідная моя,*

*Робітником твоїм я буду,
Аж поки сили і життя.*

*Ім'я твоє собі поставлю
Насамперед від усього,
А ти й не знатимеш того... [4, с. 254].*

Більша частина його життя пов'язана з Харківщиною. Народився в селі Бугаївка Ізюмського повіту. Атмосфера надзвичайно талановитої родини, безумовно, мала вплив на формування особистості майбутнього поета. Освіту здобув спочатку в Куп'янському повітовому духовному училищі, а потім у Харківському колегіумі, де писав вірші, робив віршовані переклади з латинської мови, завдяки чому познайомився з О. Корсуном – видавцем журналу «Сноп».

Володимир виявився здібним учнем, був відзначений ректором колегіуму, йому дозволили виступати з проповідями в церквах. Але одного разу трапилася, за його словами, «оказія»: у колегіумі дізналися, що він грає на гітарі, співає, відвідує театр. Щоб уникнути карцеру, юнак написав заяву про звільнення та вступив до Харківського університету на медичний факультет. Про свої заняття медициною поет написав у жартівливій епітафії:

*Володимир Олександрів,
Доктор медицини.
Умер (рік, місяць і число)
З тієї самої причини,
З якої всі ті помирають,
Що медицини зовсім не знають [4, с. 254].*

У 1853 р. після закінчення курсу В. Александров служив військовим лікарем у Варшаві, де вивчив польську мову, захопився поезією А. Міцкевича. У 1859 р. склав іспит на ступінь доктора медицини, переїхав до України, служив у Керчі, Полтаві. Останні десятиріччя жив у Харкові, на вулиці Великій Сумській, 68.

У Харкові почалася активна літературна діяльність поета. Тут він написав перші оперети – «За Немань іду», «Не ходи, Грицю, на вечорниці» (перероблену згодом М. Старицьким). Критикою вад життя та ладу в Харкові стала сатира «Елена Прекрасная в Трое».

В. Александров писав різноманітні за жанром твори: філософську лірику («Думка», «Моя могила»); любовну («Слідочки ніг твоїх я думкою цілую...», «Прощай, моя ти люба, мила» – вірш, присвячений дружині, покладений на музику М. Лисенком); байки, що поєднувались у тематичні цикли, – «рослинний епос» («Пісня про Гарбуза»), «пташиний» («Чижикове весілля»), «тваринний» («Пісня про всяку рибу»); казки; поетичні переклади біблійних легенд («Предание о Христовой иконе в церкви слоб. Бугаёвки Харьк. губ. Изюмского уезда», «Притча про Христа сіяча», «Стародавня легенда про ченця, що жив аж триста літ»); систематизував «Український календар на 1887 рік».

Поет виступив як знавець українського фольклору. У своїх творах він використовував українські народні пісні, приказки, байки, обробляв народні казки («Івашечко», «Коза-дереза»). Надрукований ним у 1887 р. «Народний пісенник з найкращих українських пісень, які найчастіше співаються» відіграв значну роль не тільки в популяризації українського фольклору, але й у розвитку національного мистецтва.

Особливе місце у творчості митця посідали переклади українською мовою, що сприяли освіті читацької аудиторії. Він перекладав із російської мови байки

І. Крилова, вірші О.Кольцова, М. Лермонтова; з польської – «Дзяди» А. Міцкевича; з німецької – поезії Г. Гейне; з латинської – «Песни, бывшие наиболее в ходу между студентами Харьковского университета в 1840 годах...».

Не можна не відзначити мужність поета, з якою він займався перекладацькою діяльністю. Заради того, щоб перекласти Новий і Старий Заповіти, він, уже немолода людина (йому було 53 роки), вивчив давньоєврейську мову й тільки тоді переклав книги Биття, Исход, Іова.

Любов до України та її народу зумовила всю діяльність митця. Він цікавився минулим України, збирався написати історичну працю, з цією метою роз'їжджав по селах, збираючи портрети гетьманів, українських діячів і письменників. Наслідком цього стала колекція, яка містила портрети гетьманів – від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського. Було написано п'ять біографій, поєднаних назвою «Гетьманщина». Колекція портретів письменників нараховувала 26 найменувань.

Непересічна особистість В. Александрова, його різноманітна діяльність приваблювали до себе увагу харків'ян. Будинок на Великій Сумській був своєрідним маленьким культурним центром, який відвідували семінаристи, студенти, учителі, творча інтелігенція. Серед гостей були К. Білиловський, Б.Грінченко та багато інших. У 1878 р. В. Александрова відвідав М. Лисенко.

Поет допомагав початківцям. За словами К. Білиловського, він *«І пораду давав, і всі його уваги, вся його наука <...> була повита щирою любов'ю рідного батька, серце котрого ані заздрості не знало, ані злоби не видало. Він турбувався, горював, працював, учився сам і других вчив – усе те він робив во ім'я вищого ідеала <...>»* [5, с. 16-17].

Наприкінці 80-х років поет видав альманах «Складка», в якому друкувалися твори як відомих письменників, так і молодих авторів.

Помер В. Александров у Харкові. Похований на міському кладовищі. К. Білиловський, Б. Грінченко, М. Кропивницький та інші видали збірку «Складка. Альманах на спомин В.С. Александрова», який друкувався в 90-ті роки XIX ст.

Таким чином, долучення школярів до вивчення літератури рідного краю є невід'ємною частиною патріотичного виховання, оскільки сприятиме розширенню літературної ерудиції та подальшому формуванню ключових компетентностей.

Література

1. Александров С.В. Вовкулака, українське повир'є, розказ в стихах Стефана Александрова. *Южный русский сборникъ*. Харьков. Изданіе Амвросія Метлинского. 1848. С. 3-108.
2. Андропова Л.Г. Жемчужина родного края (краеведение на уроках литературы). *Мировая литература в школе и вузе. Сборник статей. Выпуск четвертый*. Харьков. 1996. С. 68-73.
3. Гетьманець М.Ф., Тимченко В.Д., Хоменко Г.І. Від давнини до сучасності. *Літературна Харківщина. Довідник*. Харків : Майдан. 1995. С. 17-32.
4. Єрофеев І. Матеріали до біографії В.С. Александрова. *Червоний шлях*. 1926. № 9. С. 253-254.
5. Складка. Альманах на спомин В.С. Александрова. Харків, 1896.
6. Халілов Таїр. До останнього подиху. *Самотній пілігрим*. Київ. Видавець В. Даниленко, 2003. С. 281-313.